

Станислав Краков

Путописи II

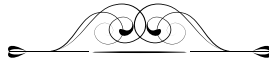
Кроз земљу наших царева и краљева

Приредио

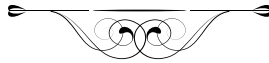
Мирко Демић

ДЕРЕТА
2018.
Београд

I

КРОЗ ЈУЖНУ
СРБИЈУ

1.

Већ се много писало код нас о јужној Србији, највише о њој, а изгледа нам и данас нова, тек откривена, непознана. А ипак, одувек наша. Из њене слике шарене и давне, тако фантастичне, цртели смо снагу и храну за наш национални живот. Одушевљавали смо се њоме за време моћних руских конзула на Балкану и првих усташких чета у Поречу и Кумановској кази. Сва је срца наша носила у себи. Снови свих дечака наших процветали су из њених песама. Друје је она нама од дејинства и сведочи нам веру у вредности и храбрости нашу [и] сећању на њу.

Сваки човек и сваки народ тражи један ослонац, сигуран и темељ за своје жеље и развој. И то нам је била.

Али тек кад одемо у јужну Србију и видимо њене разноликости, њена богатства, њену чистоћу, оправда се наш занос. Тешко су прислушачне, скривене лепотама природним, њене неоцењиве вредности и богатства, докази историје и уметности, задужбине оштећене само од варвара, али сачуване од грује пројаси коју ствара прешерана пажња и ревности обнављања. Векови који су после дошли нису оставили свој траг. Мало је преправљано. И кад жалимо што је развој наше уметности прекинуто у својој пуној снази и што није било више нових покрета, можемо се и шешити зато.

Уз ретке сѳоменике византѳијске у Мистѳри, на Аѳосу, у Равени и крај Босфора остале су задужбине наших краљева и десѳота као најлепша сведочења једне мало ѳознаѳе, високе средњовековне кулѳуре, ѳлемениѳе и искрене. Ко зна на Западу за ѳај златни век када су наши анонимни зоѳрафи умели да превазиђу сијенске мајѳоре?

Кад су друѳи имали ренесансу, ми смо ишли са скрѳиѳеним рукама на ѳрудима и ѳѳтнуѳом ѳлавом. Буѳали смо и векове смо ѳровели дуѳе као у ѳешком сну. Данас настѳављамо ѳо ѳѳо смо јуче ѳрекинули. Задужбине у јужној Србији везују нас ѳако директѳно и ѳесно, а бришу сву удаљеност ѳ времена.

Фреске, манаѳири и куле ѳоворе видљиво и очѳледно, више неѳ све ѳроѳаѳанге.

Заѳо за јужну Србију имамо највише ѳордостѳи и ѳубави.

Иванка Иванић Краков

СКОПЉЕ

Имамо ми више живота и религије Стамбола у Скопљу него што их има данас у самом Стамболу. Ми не уводимо реформе, не забрањујемо фесове, не протерујемо дервише. Ми смо азил за муслимане који своју душу не налазе више у Азији, него се разочарани враћају да овде нађу мир и да продуже свој стари живот. Нарочито у турском делу Скопља, на левој обали Вардара, продужавају се дани Абдул Хамидови. Куће утонуле у високе зидове иза којих су увек зелене, мирисне баште са шебојем, евенлаци пуни зрелог грожђа и дуње које још нису пожутеле. Решетке су на прозорима и удар звекира у капију чини читаву узбуну у кући. Жене се скривају по одајама. Ту је чаршија са ћепенцима где висе жуте шамије са расцветаним ружама под којим Турци, апатични и непомични, прекрштених ногу, наливају по цео дан кафу и пуше, занети мистично. Ту су „буцаклије” – адвокати смештени обично у каквој сарафници, ту је главно занимање сензал и самсар. Наилазимо на велике блатњаве трагове на којима бегови, који се реше да пођу у Азију, продају порцеланске дивите са шареним цветићима, месингане ибрике са резаним арсланима, и бунде са јаком од лисце које миришу на мемлу и нафталин. Бостанције леже

по улицама, промичу амали знојави, са фесом побелелим од брашна.

Али има тај крај и својих лепота и топлих нежности, као из оног доба о коме нам стари путописци причају, када су пред сваким дућаном биле саксије са цвећем, а бакали су своје муштерије прскали на уласку у радњу ружиним мирисом.

Најезде, покољи, трусови и пожари уништили су све од оног првобитног Скопља кога је још Прокопије, историк Јустинијана Великог, назвао „великим и свачим благословеним градом”. И последње средњовековне остатке збрисао је огроман пожар 1689. године када су саксонски гренадири и оклопници из Моравске са буктињама у руци јурили кроз пуне улице, палећи напуштenu варош, по заповести царског генерала Пиколоминија, који је, уз звуке војничке музике са брега, неронски меланхоличан, посматрао како највећи и најлепши српски град у огњу пропада. Она два-три ретка споменика што су избегла пожару, срећу се ту у турским махалама и дају им баш ону високу вредност коју само старине могу пружити.

Од првобитне тврђаве са пигровима у којој је седео Ђефалија краља Милутина, остало је само место на коме су Турци по пожару опет подигли град који је Душанов само по имену.

Ту прекопута тврђаве, заклоњена је Црква Светог Спаса са белим зидом, на коме угљеном написан крст лебди као сенка распећа. Увучена је у земљу, са каменом поплочаним двориштем пуним гробова наших и грчких владика. Она је зидана после великог пожара и скрива у полутами своје мистике, пуна светог мириса воска и тамјана, најлепше дело нашег вајарства, иконостас кога су она три скромна уметника из Галичника, велика као Мештровић, изрезала у шимшировом дрвету за векове. И остајемо сатима узбуђени пред топлотом потеза, нежношћу линија

и оном снагом лепоте којом су они, тако примитивни и скромни, резали гроздове, први грех и Христово страдање, птице и Салому са одсеченом главом Св. Јована и оне библијске патријархе, који као македонске кириције доброћудно воде натовареног магарца.

Силазимо од Св. Спаса, испуњени радошћу, низ уске пусте улице које затварају високи зидови румени од блата, где су куће без прозора, до најлепше очуване средњовековне зграде у Скопљу, величанствене и у својој пропасти као палате Блашерна, Куршумли хана, старог коначишта дубровачких трговаца, између чијег је камена, оловом заливеденог, избило кисело дрво и коров. Заборављен је Куршумли хан, као и онај римски победник пред њиме, од кога су, изломљеног и уништеног, остале само груди у оклопу и врат коњски од белог мрамора, затрпани прашином и временом.

Унутра су галерије са витким стубовима који носе тешке сводове, затварајући поплочано двориште у чијој је средини камена фонтана. На зидовима, исписана црвеном бојом, још се читају имена венецијанских трговаца и Дубровчана који су долазили караванима да купују восак, коже и лепе робиње. Данас су у том нашем старом караван-сарају смештене камене стеле нађене код Чепигова, саркофази и мраморни богови, да би се ту створио први музеј јужне Србије.

Очувало се после пожара и неколико џамија, носећи царска имена, са великим гвозденим решеткама и зеленим словима из Корана под оштрим маварским сводовима. Тремове пред њима, као златне штитове, носе тешки камени стубови са византијским капителима. Унутра у полутами, коју увече осветле шарени фењери, нема на зидовима плавих фајанса, већ су грубо окречени, свилене персијске ћилиме на подовима најчешће су замениле асуре, али су у њима остали трагови оне просторне и

слатке лепоте коју је Ислам створио. Можда најлепшу и најстарију од њих – са оне друге стране Вардара – Бурмали џамију из 15. века срушили су, да би добили изглед на град. Због отварања изгледа исечен је и храст у Вардару, кога сви путописци помињу, а они наши стари зову га са заносом храстом Душановим. О њега су Турци наше људе вешали и [да је] очуван, био би најлепши споменик мученицима који су на његовим гранама помрли. Данас је остао од њега изгубљеног само пањ из кога избија неколико зелених гранчица, као протест ове столетне снаге која још није била исцрпљена.

Недељом, када се чаршија затвори, када буле, покривене, увек брижљиво, ферецом, оду кочијама на чифлике, Скопље добија свој прави изглед.

Мужеви изгурају колица са децом, жене ставе своје нове славске шешире, вежу црвене машинске косе оне које шешира немају, и отпочне корзо, и то такав какав се никада не да видети у Београду. То је цела варош која је изашла у једну улицу, која збијена у гомили шета, оговара, флертује, показује се, загледа, заљубљује се, дрхти, свршава послове, наставља породичне свађе. Маса која живи тим нарочитим животом који се понавља само једанпут у седмици.

Стаза је увек иста: од моста до станице, од станице до моста. Сви се познају, сви се јављају, сви се питају и понављају оне устаљене недељне вицеве.

Недељом оживе неки радним даном невидљиви локали, као хотел „Бећар” или кафана „Златни бокал” чију је фирму написао неки Сребрић. Изнесу се на улицу столови и застру црвеним чаршавом, задими се на сваком углу по један ћевабџијски роштиљ и обнови се на југу већ избледела Скадарлија, „Лепа Катарина” и онај Београд који још није знао за барове, џаз-банд и радио-концерте.

Горе испод Водна плавог, посутог као сунчаним прахом златним цветом кестена, по коме стално падају кишни облаци, модри и тешки, диже се из румене раскопане земље цела медицинска варош, која треба да буде нај-модерније опремљена. Први је ту завршен Институт за тропске болести, раскошан са центрифугалним пумпама, са централним вакуумом за исисавање ваздуха, библиотеком, аналитичним вагама, радио-апаратима и салама за предавање, најмодернији и најуређенији институт ове врсте у читавој Европи. Пољски министар народног здравља и физикус Варшаве, кад су посетили институт, задовољни, нису знали како да искажу своје допадање, већ су скинули капе и поклонили су се. И ови павиљони хигијенски и медицински, светли и весели, који се дижу иза прашљивих магацина на којима се кредом на вратима бележе цакови, и димњаци фабрика, пивара и циглана, што се високи, румени, на жутом провидном небу мешају са виткошћу минара, мењају изглед и самој периферији скопљанској, на којој се данас нижу редови белих вила, савремених и удобних.

У СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

Зову је Црном по тамним њеним брдима, а могли би је звати и Светом јер је, као Атонска, пуна манастира. И нигде више историје у једној планини него у њој. Задужбине краљева и царева српских или властелинке „госпожде Данице”, и не само та архитектонска већ је у њој очувана и друга прошлост, жива у селима, у предању, у вери њезиних сељака. Никаква туђинска пропаганда није ту продрла, и комитска организација зауставила се на њеним падинама. За време Турака била је пуна наших четника и Борђе Скопљанче по њој је име понео. И могли би је назвати још и Великом Гором.

Кад се из Скопља изађе кроз Чаир или Топхану, сви путеви воде ка њој.

Провидно, зрочно летње македонско небо, долина зелена од дуванских не њива, већ шума, позади Скопље у прабини са врховима 33 цемијетских богомоља као мервиншки град са шиљцима витких градских кула, и скоро цео видик опасан планинама, склоништима наших манастира. Само се шири хоризонт ка Овчем пољу са песковитим, сувим речним коритима, аеродромом и имањима Аграрне заједнице.

Под инжењерским касарнама долину пресеца смелим сводовима водовод Јустинијана, цара градитеља. Подигнут у време кад се од Еуфрата до Равене градиле базилике, цистерне, градови и палате, мозаици и мостови, он је сачувао сву гипкост својих облика, и урамљује у безброј полукругова пољане и брда у даљини.

Пут води кроз Чифлик под Бутељ Табијом – старом тврђавицом турском – са агиним конацима украшеним ђерданима већ пожутелог дуванског листа, и губи се у пресушеном речном кориту све до Радишана, хришћанскога села са две црквице остале ту – судећи по фрескама – вероватно из почетка нашег златног века.

Св. Ђорђе још и данас служи сред гробља, док је Св. Никола без крова, у корову, са кандилом које се само једанпут годишње пали, али са свом свежином и лепотом испуцалих старих фрески, на којима су Св. Оци са одежама многокрским и Мадоне, не византијски строге, већ антички лепе.

Као све знамените чудотворне цркве, и Св. Никола има своју легенду о чуду са слепим Турчином. Чућете је од сваког сељака на друму, под гором, у њиви.

И док је овде побожност била искрена, веровање се преносило традицијом, а црква служила за молитве, дотле је у друге циљеве послужила вера у суседном селу Раштаљу, горе на почетку падина Скопске Црне Горе. Ту је црква била збориште комита, поп – сеоски војвода, а на крсту црвеном полагаале су заклетве уз каму и бомбу.

То је уосталом крајња граница до које је продрла бугарска пропаганда. Даље је права Скопска Црна Гора, са селима која су и данас исто онако чисто српска као под Милутином или царем Стефаном Душаном.

У ланцу тих чистих српских села: Кучевишта, Љубанца, Бањана, Чучера, као једна карика је Побужје, бело, весело место, са две старе цркве – једна се срушила у

амбис – са пуно чистих, камених кућа и сељака у празничној традиционалној ношњи. Нико није видније и лепше истакао своју националност од сељака Скопске Црне Горе. На сваком белом џубету извезен је код џепова црним гајтаном стилизован двоглави орао са четири симболична С. Носе се та џубета од оца на сина, носила се и под Турцима код којих није било досетљивости да схвате значај стилизованог амблема.

Сви су ти сељаци били и по мало наши четници и јатаци Ђорђа Скопљанца и војводе Петка и видели су и Козјак и Челопек.

Иза Побужја у посеченим оголелим горама наишли смо на манстир Св. Богородице. Тврде да је задужбина краља Драгутина.

У читавој јужној Србији, а нарочито у Скопљу, постао је обичај да се лето проводи у манастиру. Не из побожности већ што је угодно, а најмање кошта. Најбогатији најчешће посећују ова бесплатна летишта.

Зато је Св. Богородица и имала весео изглед ваздушне бање. Крчили се високи конаци, висиле свугде шерпене, постављали се столови, врштала деца играјући се „шуге” по дворишту, а на балконима су седеле трговачке жене и оговарале Рускиње из другог конака. Студенти, са романом испод мишке, чекали су ручак који се за све заједнички кувао, а један Рус, уметник у оделу од црног сатена, као Рафаело – тако се сам и називао – спремао је чај на огњишту.

Гости су из дугог времена хватали манастирске паунове и чупали им перје из репова за успомену.

Црква је споља нова, увећана, дозидана. На зидовима старе црквице, потамнеле од дима, чудно компоноване, сачувале се првобитне фреске, необичне због профаних историја и читавих војски под оклопом и копљима.

Једино су ликове ктитора Бугари премазали.

Дубље у Црној Гори у Кучевишту насред села стоји висока, стара, од цигле и мало камена зидана, Црква Свете Богородице, за време Стефана Дечанског.

Душан је помиње у Аранђеловској хрисовуљи којом прилаже своме манастиру „село Клчевиште с црквију Св. Богородице и с заселком Бродцем”, као и виногради-ма, воћем и манастирским купљеницима, као што, вели, пише у „хрисовуле клчевишком што је записал родител царства ми господин Краљ”.

У црквеној порти кроз густу траву између старих надгробних плоча протиче поточић, бистар и брз, испод капије на пијацу сеоску. Фреске је време оштетило, а сеоски живописци покварили, а шта је још сачувано под слојем чађи на врло слабо осветљеним и високим зидовима, тешко је видети. Миле је видео слободно груписане групе клчећих и седећих фигура које оплакују Христа.

Свугде по мрачним ћошковима цркве маса иструлелих икона. Мале степенице одвеле су ме под кров у једну капелицу, доста велику, која се и не слути споља. По зидовима велике фигуре анђела и ктитора, премазане у прошлости веку.

На маломе олтару опет наслаге златних сатрулих икона, што пропадају у влази и мраку, заборављене.

Од села до Манастира Св. Арханђела ишли смо један сат кроз дивљу младу шуму, уз поток. Доцније зидана од сеоске, за време цара Уроша, ова је црква мања, хармоничнија и боље сачувана од сеоске, са упрошћеним главним линијама, а украшена шарама од цигле, врло разноликим и бираним. Крстобразне и упрошћене грчке шаре ивиче лукове и прозоре. Свугде стоји стара ћерамида, само је купола покривена оловом.

У унутрашњости је исто тако пријатна својим пропорцијама и финим осветљењем. На стубовима масном бојом урађени су портрети Св. Саве, Стефана Дечанског,

Стевана Немање, Јоаникија, патријарха пећког, и одлично су сачувани.

Бугари су однели све што се могло однети, осим неколико добрих, великих икона.

Била је недеља и по селима сачекивала нас је маса скоро све женске деце и девојака. Лармале су, ишле за колима до другог села, радознале и лепе, обучене у сјајне кошуље са везом од две боје.

У дубини хладовитог потока, све по двоје, белели се момак и девојка. Свештеник, који је ишао са мношвом, радовао се:

– Доћи ће они друге недеље код мене.

У селу Мирковцима има две новије цркве и женски манастир. Код Св. Николе на гробљу видео сам обучене крстове. Кад девојка умре, огрну крст неком марамом, повежу пешкиром с главе, оките ђерданима, новцем, пауновим перјем и цвеће задену као за струк. Не забораве ни огледало, ни руменило, ни чешаљ.

Женски манастир, под патронатом Св. Илије, са скромним имањем од 2 и по хектара свега, врло је тих, чист и бео. Подови и степенице од нове, опране даске, зидови окречени, башта пуна цвећа, друга дворишта ограђена, и све уредно, опрано, испеглано и извезено. Калуђерице су свега три. Оне су уредиле манастир са незнатним приходом и не туже се да немају новца и послуге. Свако има свој посао: игуманија води књиге и слика иконе, једна калуђерица кува, а друга чисти манастир, пази башту и живину.

Скопска Црна Гора у Душановом веку, лежећи између Скопља и Новог Брда, два најважнија центра, сакупљала је у себе многе задужбине и била велико национално и духовно средиште. До данас је сачувала, врло сиромашна и заборављена, цркве и чисту народну свест код сељака, неупрљану од разних комитета, пропаганди и новца.

НА ИСКОПИНАМА СТАРОГА РИМСКОГ ГРАДА

Да није Казненоме заводу у Скопљу затребао камен за једну грађевину, ко зна колико би још година земљом затрпане рушевине старог римског Скопља – Скупија – остале недирнуте и неоткривене, иако већ десетине година село Бардовци зида своје куће каменом из темеља римских грађевина.

Пожар је концем 17. века уништио средњовековно Скопље, а земљотрес је почетком 6. века сравнио са земљом римски Скупи. Писало се о њему концем прошлог века и код нас, али нико није откопавао ни тражио. Кажу да су Турци разбијали све плоче са натписима другим него турским, које би нашли под земљом и над земљом.

Сељаци из Бардоваца, села удаљеног 7 km од Скопља, често су наилазили, орући своје њиве, на цреп, земљане судове – које су бацали јер су увек били разбијени – и на камене плоче. Пред самим селом, код једне могиле, нашли су на камен неких развалина под земљом. Зато, када је Казнени завод у Скопљу хтео да зида једну нову зграду, у оскудици већег кредита, реши се управник завода да са својим робијашима вади тај камен код Бардоваца. Отпочело је копање и убрзо се наишло на гробнице и саркофаге.

Копање се претворило у ископавање. Терен је испресецан рововима, донете су троне гвоздене дизалице са чекрцима, челичне шине и полуге, и земљиште пред селом добило је изглед петролеумских поља у Калифорнији.

Али тада је изненада дошла наредба од меродавних власти да се ископавање без стручњака обустави. Бојало се да се не понови историја са гробницом у Бањској где се, под дејством сунца и ваздуха, претворило у прах тело Константина, сина краља Милутина, и где се, крај растуриених моштију краљице Теодоре, нашла она два дивна краљевска прстена.

Наш Луксор и наша тутанкамонска ризница у Бањској остали су да чекају вештије истраживаче.

Код Бардоваца налазак није тако раскошан ни краљевски.

Цигани Врањанци који су око ископина заливали дуван, нису нимало били узбуђени тим наласком, можда још и због тога што крај ископина стоји увек стража да не би когод оштетио – не знам шта, ако не саркофаге.

Затекао сам и ја ту стражу – два сељака у кожусима, са главама у крпама замотаним и један чувар из Казненог завода.

Два камена саркофага, вероватно из 4. века јер носе све одлике хришћанске епохе, лежали су доле у рововима ископина. У њима су нађене само кости, једна копча од тоге и два земљана суда.

Даље видим врата гробница од цигле зиданих, по једну страну још неископаних саркофага, продужење зида базилике у земљи, комађе фриза, поломљене мермерне стубове, парчад од стаклених лакримарија и урни и комађе земљаног посуђа.

Опажа се да су саркофази давно некада отварани и опљачкани. Да су пљачкаши ту прошли, сигуран је знак што нигде нема ниједног металног предмета.

Недалеко од ових ископина у једноме блату крај самога пута нађена је надгробна плоча легионара Маркуса Петрониуса са потпуно очуваним натписом. Та плоча лежи пред самим уласком у село.

Бардовци су окружени барама и водом, које има свугде и по двориштима и по улицама, те је зато село пуно пачића, врба и маларије.

Када сам упитао кмета села, који се нашао на путу, за камење из римских ископина, он је ставио руку на груди, зачудио се какво то камење тражим, и главом дао знак да ничега нема. По околним двориштима кикотала се деца, сигурно зато што сам имао фотографски апарат у руци. Када сам и поред кметовог одрицања зашао у село, у коме су куће махом проваљене, штале под истим кровом под којим и одаје за становање, и у коме сви сељаци спавају на тврдим асурама, наишао сам на свакоме кораку на по какав траг из старог Скупија. Камени дечји саркофази служили су као појила за биволе или за прање рубља, једно дрвено корито било је подупрто дивном мермерном фризом, мостићи преко јарка начињени су од плоча са натписима и шарама, а капителе од камених стубова сељаци су провртели и поставили их као ограду од бунара. То није био тежак посао јер је камен мек, па је чак и конопац од бунарског ведра урезао у њему дубоке жљебове.

У селу су сељанке све лепо одевене, у црвено извезеним кошуљама, и смејући се, показивале су ми зубе као одговор на моје питање шта мисле о аграрној реформи и о довођењу насељеника крај њиховог села. То ми није умео или није хтео одговорити чак ни сеоски поп, који је ујездио однекуд у село на магарету, сав прљав и мастан, и на сва моја питања стављао је руку на груди и шапутао:

– Бог знаје...

А он не зна ништа.

У томе су улетела у село кола са дванаест Јеврејчића, мушких и женских, које је све вукло само једно кљу-се, а сви су тако лармали и викали да се попово магаре уплашило и побегло у једно сеоско двориште. Бардовци имају још једну знаменитост, нешто познију. То је дивни Хафуз-пашин дворац са седам камених кула. Читав феудални замак са бедемима, мостом између два конака, са поплочаним двориштем, чесмама са 9 лула, воћем и виновом лозом, у коме су некада шетале буле из пашиног харема, а у коме је данас војничко слагалиште муниције и убојне спреме, те место пашиног гавазе, гвожђем оковану капију чувају наши војници са бајонетом на пушци.

Са Хафуз-пашиног дворца виде се тамо за Скопљем камени сводови добро очуваног Јустијановог водовода, и горе, у облацима, суморна Скопска Црна Гора са тамним кестеновим шумама, качацама и Немањићевим манастирима.

И тај римски водовод, средњовековни манастири и камени замак турскога паше обележавају три далеке епохе и три разне цивилизације, које се срећу и мешају свугде по јужној Србији.

САДРЖАЈ

I

КРОЗ ЈУЖНУ СРБИЈУ

1.

СКОПЉЕ	9
У СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ	14
НА ИСКОПИНАМА СТАРОГА РИМСКОГ ГРАДА	19
У ЗАДУЖБИНИ СИНА ПРИНЦЕЗЕ ТЕОДОРЕ	23
У МАРКОВОМ МАНАСТИРУ	27
КРОЗ КЛИСУРЕ ТРЕСКЕ	31
У ТЕТОВУ	37
ПОД ШАР-ПЛАНИНОМ	41
240 КИЛОМЕТАРА У ТРАМВАЈУ	45
ОХРИД, СРЕДЊОВЕКОВНИ ЈУГОСЛОВЕНСКИ РИМ	49
ЗАБОРАВЉЕНИ ГРАД НА ЈЕЗЕРУ	60
САБОР КОД СВИХ СВЕТИХ У ЛЕШАНИМА	64
СА РИБАРИМА НА ЖАЛУ	69
СЛАВА СВ. НАУМА	73
КРОЗ КЛИСУРЕ РАДИКЕ ДУЖ АЛБАНСКЕ ГРАНИЦЕ	82
СВ. ЈОВАН БИГОРСКИ	87

ПОРЕД ПРЕСПАНСКОГ ЈЕЗЕРА	93
БИТОЉ, ПОРУШЕНА ВАРОШ НА ГРАНИЦИ	98
НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ	103
ПОД КАЈМАКЧАЛАНОМ	109
БОГОВИ У ЖИТУ	118
ПРЕКО ВРХОВА БАБУНЕ	125
КУМАНОВО, ПРЕСТОНИЦА КРАЉА КАРПОША	130
ЗАДУЖБИНА КРАЉА МИЛУТИНА КОД НАГОРИЧАНА	134
У СРЕДЊОВЕКОВНОМ ГРАДУ КРАТОВУ	138
НА ОВЧЕМ ПОЉУ	141
ЧУДНА СВАДБА ХОЦИНИХ СИНОВА У РАДОВИШТУ	144
КОД СРЕМАЦА НА КОСОВУ	151
У ГРАЧАНИЦИ НА КОСОВУ	157

2.

РАСУТО БЛАГО	161
НА РУШЕВИНАМА СТАРОГ МАКЕДОНСКОГ ГРАДА СТОБИ	168
ОБИЛИЋЕВО	173
У КАЧАЧКОЈ ДРЕНИЦИ	178
У БАЊСКОЈ, У ДВОРОВИМА КРАЉА МИЛУТИНА	184
У НАШОЈ, ЈОШ НЕОТКРИВЕНОЈ ПОМПЕЈИ	190
КОД МАЈСТОРА ИЗ ОСОЈЕ	194
ПОД ЗЛАТОВРХОМ	197
ТАЈНА МАНАСТИРА ТРЕСКАВЦА	202
ГРАЧАНИЦА, РОМАН МИЛУТИНА И СИМОНИДЕ	208
НА ГРОБУ МУСЕ КЕСЕЦИЈЕ	213
НЕРЕЗИ, ИЗВОР РЕНЕСАНСЕ	216
ЗАЧАРАНО КОЛО ДЕРВИШКО	219
ДОЈРАН, МРТВИ ГРАД НА ЈЕЗЕРУ	226

ИНШАЛАХ – АРНАУТСКА СВАДБА У ЉУБОТЕНУ	231
КАМЕНАРИ У ЛЕСНОВУ	235
ПРЕД ЛИКОМ ВЕЛИКОГ ДЕСПОТА ОЛИВЕРА	240

II

VARIA

ЈЕДНО ЧУДНО СЕЛО	247
ПРЕКО ВИСОКИХ ДЕЧАНА И ЛОВЂЕНА У ПРИМОРЈЕ	251
ВАРОШ У ЦАРСКОЈ ПАЛАТИ	330
ДУЖ ГРАНИЧНИХ КАРАУЛА У БАРАЊИ	339
СТАРИ СОМБОР	344
ТАЈНА НИШКЕ ТВРЂАВЕ	350
НАПРЕДАК СКОПЉА	357
УСКРШЊЕ ЈУТРО У НОВОМЕ ПАЗАРУ	362
БЕОГРАД, ХИЉАДУ ОСАМСТОТИНА ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА	366
БЕОГРАД, 1940.	369
ЗВОНА СА ОПЛЕНЦА	373
БЕЛЕШКА ПРИРЕЂИВАЧА	377